

JOLANDE WITHUIS*

De veranderende omgang met de oorlog

In de afgelopen decennia kregen Nederlandse burgers, beleidsmakers en behandelaars meer oog voor slachtoffers van georganiseerd geweld. Maar die erkenning van leed ging ten koste van scherpste, precisie en onderscheid: concentratiekampslachtoffers werden lijdens aan het post traumatisch stress-syndroom. Een kritische reflectie op onze naoorlogse oorlogsgeschiedenis.

Precies een halve eeuw geleden, in het vroege voorjaar van 1957, vond in de Eerste Kamer een debat plaats dat in onze hedendaagse oren tamelijk onthutsend klinkt. Het ging over de dodenherdenking en Bevrijdingsdag. De invulling van 4 en vooral 5 mei was al vanaf 1946 een probleem geweest. Bevrijdingsdag mocht niet op zondag worden gevierd, kwam sinds de troonsbestijging van koningin Juliana te dicht bij Koninginnedag, en voor een land in wederopbouw was een extra vrije dag sowieso te kostbaar. Halve of hele vrije dagen, verplichte of niet verplichte vrije dagen, snipperdagen, vrijaf na vier uur 's middags – de discussie over Bevrijdingsdag biedt een historica gevarieerde leesstof. Verzetslieden van allerlei soort en richting protesteerden jaar in jaar uit tegen deze respectloze omgang met het nationale verleden – zo ook weer in 1957.

De parlementaire gedachtewisseling waarover ik hier wil vertellen, speelde tussen minister-president dr Willem Drees en de geachte afgevaardigde Leen Seegers, communist en ex-Buchenwalder.

Seegers verweet het kabinet dat het in zijn krenterige 5 mei-beleid de wensen volgde van een Westduitse nazi-generaal. Die grievende beschuldiging liet Drees zich niet welgevallen. Zou tegenwoordig de kamervoorzitter misschien hebben gemeend hun woordenwisseling in de kiem te moeten smoren, toen kwam er een scherp inhoudelijk antwoord. Volgens Drees

misten communisten ‘...het morele recht om te vragen, dat de bevrijding gevierd wordt, want overal waar zij aan het bewind komen, komt aan een eventueel bestaande vrijheid weer een einde.’ Alsof dit nog niet duidelijk genoeg was, voegde hij eraan toe dat hun oordeel over zijn beleid in dezen hem volmaakt onverschillig liet. Dit antwoord achtte Seegers op zijn beurt ‘een belediging’, want als één partij moreel recht had op Bevrijdingsdag, dan toch wel de zijne, die driekwart van haar kader had geofferd. Zelf had hij ‘vier jaar concentratiekamp moeten opknappen’ en zijn vrouw en een zoon aan het kamp verloren. ‘Moet ik dan van de Minister-President horen, dat ik het morele recht mis om het einde van de strijd, waarvoor zij gevallen zijn, te herdenken?’ Seegers’ beroep op het leed dat hij zelf had ondergaan maakte zijn opponent bepaald niet zachtaardiger. Drees had, antwoordde hij, niet voor niets in eerste termijn zijn waardering uitgesproken voor het communistisch verzet, en de communisten mochten van hem best op 4 mei hun doden herdenken. Maar recht op Bevrijdingsdag hadden ze niet. Dat had ‘niets te maken met respect voor de wijze, waarop zij persoonlijk offers hebben gebracht [...]. Het doet ook niets af aan het besef van het leed, dat ook zij hebben geleden. Waren zij echter in plaats van de nationaal-socialisten aan het bewind gekomen, dan zou ons volk wederom hebben gestaan voor een dictatuur en wederom de vrijheden van het recht van vereniging, van vergadering, van de pers, enz. hebben gemist. Daarom ligt een wezenlijke viering van de vrijheid niet op de weg van de communisten.’ Drees stond in dit harde oordeel niet alleen. Het gehele voormalig verzet dacht er zo over en weigerde 5 mei-vieringen bij te wonen als daar ook communisten kwamen.

Omslag rond 1970

Zo’n vijftien jaar later lagen de verhoudingen geheel anders. Toen stond het communistisch verzet juist positief in de aandacht. De tegenstellingen tussen verzetsmensen onderling verminderden, de kloof tussen verzet en joodse overlevenden werd overbrugd en men kreeg weer oog voor de oorlog in Indië en voor die andere bevrijdingsdag: 15 augustus. De eenheid onder hen die toen heel harmonieus ‘oorlogsgetroffenen’ gingen heten, groeide. Dat de conflicten afnamen, kwam ondermeer doordat de Koude Oorlog ten einde liep. Maar er veranderde veel meer in die jaren, vooral op mentaal vlak. Door de democratisering wonnen patiënten aan macht ten opzichte van dokters, en ging men voor kennis van de oorlog niet alleen meer te rade bij deskundigen en politici, maar ook en vooral bij ooggetuigen.

De ‘jaren van tucht en ascese’, zoals de voormalige directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Niod), Hans Blom, de eerste

naoorlogse jaren karakteriseerde, waren voorbij. De welvaart groeide en de flinkheidscultuur van de wederopbouw maakte plaats voor meer expressieve omgangsvormen. Werd rond 1950 gedacht dat aandacht oorlogsslachtoffers neurotisch en onaangepast zou houden, na 1970 won de omgekeerde opvatting veld: gebrek aan aandacht had de mensen juist ziek gemaakt. Doordat de emotie emancipeerde, gingen mensen zichzelf en elkaar meer in psychologische termen beschouwen. Dat proces van psychologisering leverde rond 1970 ten minste zo'n grote bijdrage aan de eenheid onder de oorlogsslachtoffers als het wegebben van de Koude Oorlog.

Als ik een omslagpunt zou moeten noemen in onze oorlogsherinneringscultuur, dan zou dat 1972 zijn. In dat jaar, vijftien jaar na Drees versus Seegers, was de Kamer opnieuw het toneel van een heftig politiek debat over de oorlog: de discussie over de vrijlating van onze laatste drie nog vastzittende oorlogsmisdadigers. Daarin kwamen de nieuwe verhoudingen voor het eerst aan het licht.

In februari 1972 stelde minister van Justitie Van Agt voor om deze 'Drie van Breda' vrij te laten. Zijn voorstel leek te kunnen rekenen op parlementaire steun, maar zowel de politieke als de publieke opinie sloeg om door massale protesten van oorlogsslachtoffers. Op een hoorzitting maakten vertegenwoordigers van kampcomités, joodse en verzetsorganisaties duidelijk hoeveel mensen nog altijd leden onder, bijvoorbeeld, nachtmerries. Dat de bezettingstijd nog steeds veler dagelijks bestaan bedierf, was een nieuw feit (althans dat leek het toen) en het maakte diepe indruk.

Even nieuw was dat voor het eerst sedert 1949 communistisch en niet-communistisch verzet gezamenlijk protesteerden. Tot dan toe hadden die groeperingen en organisaties niet eens door één deur gekund. Nieuw was bovendien dat het debat nu eindelijk ook over de joodse slachtoffers ging. Tot in de jaren zestig lag bij het herdenken de nadruk meer op de bezetting van het land dan op de genocide, en meer op het verzet dan op de joodse slachtoffers. De minister vond dus een breed oorlogsfront tegenover zich.

Analysen we de sprekerslijst van die hoorzitting nader, dan valt nog iets anders op. Bij eerdere gratiëringsdebatten hadden juristen en woordvoerders van de reclassering een hoofdrol gespeeld. In 1972 echter voerden naast de slachtoffers vooral psychiaters het woord, en zij spraken zich uit tegen vrijlating. De bezorgdheid gold niet langer op de eerste plaats het welzijn van de drie gevangenen, maar dat van hun slachtoffers, de vervolgenden. Juridisch-humanitaire argumenten maakten plaats voor psychiatrische, en wat de veranderingen nog duidelijker onderstreept, is dat ook die psychiatrische opvattingen geëvolueerd bleken: nog maar drie jaar eerder had de GGZ omwille van de geestelijke volksgezondheid juist gepleit vóór vrijlating van de Drie. De gedachte toen was dat het voor de slachtoffers niet goed was om zich

vast te bijten in gevoelens van wrok en haat. In een tijdsbestek van drie jaar had het medische oordeel dus niet alleen aan betekenis gewonnen, maar was de inhoud ervan ook radicaal omgeslagen. Dokters oordeelden nu meer zoals hun patiënten wensten.

Anno 1972 ontdekte Nederland het oorlogstrauma, alleen heette dat nog niet zo. Het heette nog ‘post-concentratiekampsyndroom’. Het was die ontdekking die de komende decennia onze omgang met de oorlog zou kleuren. Het debat rond de Drie vormde de aanleiding tot het uitvaardigen van de Wet Uitkeringen Vervolgden (wuv, de wet waardoor eindelijk ook de joodse overlevenden niet langer onder een bijstandsregime vielen), tot het oprichten van Centrum ’45 en van het Icode – kortom tot het hele ‘oorlogswelzijnsbeleid’ (Withuis, 2005). Waar het beheer van onze oorlogsherinnering tot dan toe grotendeels had berust bij de Ministeries van Algemene, Buitenlandse en Binnenlandse Zaken, kwam het nu (met de vervanging van de Koude Oorlog door de psychiatrie) op het bureau van de opeenvolgende ministers van welzijn: Vomil, CRM, wvc, vws. De oorlog was getransformeerd van een politiek tot een medisch-psychologisch probleem. Een grote rol in die paradigmawisseling speelde het zeer betrokken duo Til Gardeniers, minister van CRM, vanaf 1977, en Gradus Hendriks, haar directeur-generaal (die op 15 februari 2007 overleed). Een debat als dat tussen Drees en Seegers was in de nieuwe situatie uitgesloten. Niet alleen omdat links, communisten inclusief, *en vogue* was, maar ook omdat leed en offers steeds meer een automatisch argument vormden voor iemands gelijk en morele status. Anders dan tegenwoordig gangbaar is, voelde Drees zich door de persoonlijke verliezen en ontberingen van Seegers in het geheel niet geremd om uiting te geven aan zijn politieke en morele kritiek. Dat Seegers veel geleden had, maakte hem geen beter mens en maakte zijn politieke overtuiging niet onschuldig.

Het klinkt misschien als een vooruitgang dat de vroegere conflicten onder oorlogsslachtoffers onderling de wereld uit waren, maar daar zijn kanttekeningen bij te plaatsen. Want die conflicten gingen wel ergens over. Er waren nu eenmaal wezenlijke verschillen in oorlogservaring, verwerking, interpretatie en situatie. Onder het motto ‘we zijn tenslotte allemaal slachtoffers’ verdwenen die verschillen onder het nationale vloerkleed. Het psychiatrisch paradigma smeedde de tot dan toe heftig verdeelde getroffen en tot eenheid, maar dat had zijn prijs. Zo was Drees, toen hij zijn bezwaren tegen Seegers uitsprak, wel gedwongen om heel precies onder woorden te brengen waar het volgens hem in de Tweede Wereldoorlog om was gegaan: de democratische vrijheden. Democratie is iets anders dan zoiets vaags als ‘vrede’ of ‘geen discriminatie’. Drees ‘discrimineerde’ juist wél. Die precisie is een verademing en in mijn ogen een voorbeeld.

Een ander conflict uit de jaren vijftig en zestig betrof de inhoud van de herdenkingen. Een van de stenen des aanstoots voor joodse overlevenden en verzetsmensen was dat communisten de oorlogsherdenking steevast misbruikten voor hun actuele politieke strijd. Zoals socioloog Annet

WAO-ZIEKTEWETSTAKING BIJ DE DOKWERKER, 1991.

FOTO: STADSARCHIEF AMSTERDAM

Mooij (2006) laat zien in haar boek over de herdenking van de Februaristaking, raakte die gewoonte wijd verbreid. Chili, Vietnam, lonen en prijzen, krakers..., de herdenking kon over alles gaan en de Dokwerker kon nu eenmaal niet verontwaardigd van zijn sokkel stappen. De tegenstanders van de communisten daarentegen hielden de herdenking zo zuiver mogelijk: zij onthielden zich van een boodschap en herdachten puur de doden – bijvoorbeeld de vrienden die ze in de kampen hadden moeten achterlaten.

We kunnen hieruit leren dat actualisering riskant is. Ook riskant is het om de termen waarmee we herdenken zo vaag te maken, dat er niets meer wordt gezegd en iedereen mee kan doen. Anderzijds willen we ook geen traditie creëren zoals de Slag bij

het Merelveld, de door de Serviërs in 1389 verloren slag tegen het Ottomaanse Rijk, die nog steeds een bron is van islamhaat en heroïsche mythes, en dan ook nog steeds wordt herdacht. We willen niet dat herdenken betekent dat irreële vijandbeelden eeuwenlang worden gekoesterd als bestanddelen van onze nationale identiteit. Daar ligt dus een opgave.

Posttraumatische stressstoornis

Tot de averechtse uitkomsten van het psychiatrisch paradigma behoorde ook dat onderscheid in zwaarte van ervaring uit zicht raakte, dat het zelfs een taboe werd om zulk onderscheid te maken, en dat steeds meer groepen

zichzelf categorisch als patiënt gingen presenteren. Daardoor barstte het begrip ‘concentratiekampsyndroom’ uit zijn voegen. Mensen die niet in een concentratiekamp hadden gezeten, maar verzet, onderduik, internering of bombardementen hadden doorstaan, bleken soortgelijke psychische klachten te hebben. De in 1980 officieel erkende ‘posttraumatische stressstoornis’ (PTSS) kwam dan ook als geroepen: het benoemde de gevolgen van ingrijpende ervaringen in algemene, in plaats van specifieke termen. Zowel patiënten als behandelaars én beleidsmakers omarmden het concept, omdat hiermee officieel wetenschappelijk werd erkend dat ook volwassenen die tot dan toe geestelijk gezond waren geweest, langdurige psychische klachten kunnen overhouden aan een ramp. De oorzaak van de klachten werd onomstotelijk bij de ramp gelegd. Dat was prettig en werd als rechtvaardig ervaren.

Maar net zoals de eenheid der slachtoffers werd betaald met verlies aan scherpte, precisie en onderscheid, heeft de hegemonie van het begrip PTSS intrinsieke nadelen – en het is niet toevallig dat die nogal op elkaar lijken. Zo was een van de gevolgen van de steeds ruimere omschrijving van wat zoal een trauma kon zijn, dat dit begrip onderhevig raakte aan inflatie. In het recente rapport van de Gezondheidsraad over de gevolgen van rampen wordt bijvoorbeeld ook financiële tegenslag opgevoerd als mogelijk trauma. Daarmee blijkt maar weer hoe ver we zijn afgedwaald geraakt van het post-concentratiekampsyndroom. Een ander nadeel is dat de symptomen van PTSS zo ruim worden opgevat en herkend, en dat bovendien de comorbiditeit van deze stoornis zo hoog is, dat de ziekte kan worden gebruikt als alibi voor wangedrag en gebrek aan verantwoordelijkheid. Zo was er die veteraan die enkele familieleden doodschoot en aanvoerde dat dit door zijn PTSS kwam. We moeten dus onder ogen durven zien dat ‘leed’ kan worden aangewend om oneigenlijke doeleinden te verwerkelijken – of die nu financieel zijn of politiek.

Niet voor niets staat het concept PTSS inmiddels onder grote spanning. Behandelaars zijn genoodzaakt om de stoornis te differentiëren en amenderen, omdat mensen nu eenmaal van elkaar verschillen en ook alle rampen niet over één kam geschoren mogen worden. We hervinden oude wijsheden, zoals dat niet iedereen die eenzelfde ervaring meemaakt, daarvan op dezelfde manier de gevolgen ondervindt. Ook wordt inmiddels weer iets beseft wat vroeger *common sense* was: dat sommige mensen kwetsbaarder zijn dan anderen, en dat er zoiets bestaat als ziekte winst. En eindelijk wordt erkend dat onze nationale tegeltjeswijsheid ‘als je iets ergs overkomt, moet je erover praten, anders houd je er iets aan over’ een cliché is en geen wetenschappelijk recept.

Van herinnering naar geschiedenis

Een halve eeuw na het debat Drees-Seegers gaat het denken over de betekenis van de oorlog een nieuwe fase in. Als er over enige tijd niemand meer leeft die de oorlog als volwassene heeft meegemaakt, verandert de Tweede Wereldoorlog echt van herinnering in geschiedenis. Dat impliceert dat we overgaan van de fase van hulpverlening naar enerzijds traditie en ritueel, anderzijds gedistantieerde, historische analyse. Het slachtofferschap voorbij.

Als historisch onderzoeker kan ik niet laten erop te wijzen dat het met het wegvallen van de ooggetuigen nog belangrijker wordt dat we onze papieren getuigen (de archieven) heel goed opsporen, bewaren en vooral ook: toegankelijk maken.¹

Het aanbreken van die nieuwe fase betekent ook dat de tijd is aangebroken voor zelfreflectie op onze omgang met onze oorlog. Met steun van het Ministerie van vws is het Niod de afgelopen maanden begonnen met drie wetenschappelijke onderzoeken waarin die kritische reflectie op onze naoorlogse oorlogsgeschiedenis centraal staat. Die onderzoeken zullen zomer 2009 resulteren in enkele boeken, die hopelijk ook helpen om uit ónze ervaring met de oorlogsgevolgen, kennis te destilleren voor de hulp aan nieuwe slachtoffers van massaal geweld. Een van deze studies gaat over de manier waarop de Nederlandse wetgeving over de nasleep van de oorlog tot stand is gekomen. Waarom kwam bijvoorbeeld de wet voor de vervolgenden (wuv) pas een kwart eeuw na die voor het verzet (wbp, de Wet Buitengewoon Pensioen), welke parlementaire debatten speelden er en welke argumenten waren er voor de diverse wetten?

Een tweede onderzoek analyseert de toepassingspraktijk. Hoe is bijvoorbeeld de verruiming van de toelatingscriteria in zijn werk gegaan? Hoe werd er gediscussieerd over de diverse, voor het toepassen van de wet problematische, bijzondere groepen, zoals Jehova's Getuigen?

Historisch-sociologisch onderzoek heeft de taak lange-termijnpatronen te ontwaren die de betrokkenen zelf niet kunnen zien. Zo houden artsen zich bezig met het zo goed mogelijk behandelen van hun patiënten, terwijl de manier waarop ze dat doen en de ziektebegrippen die ze gebruiken op langere termijn bezien deel uitmaken van sociale ontwikkelingen. De medische wetenschap speelt zich niet af in een sociaal vacuüm en staat niet los van de tijdgeest. Van een beleid dat op medische inzichten gebaseerd lijkt, kan bij historische analyse blijken dat het heeft gediend als oplossing voor een maatschappelijk of politiek probleem. Zo kunnen we inmiddels vaststellen dat PTSS, ook internationaal, meer een politieke dan een medische ontdekking was, en dat in Nederland de erkenning van zware oorlogservaringen de vorm heeft aangenomen van erkenning van ziekte – met alle nadelen van dien.

Het derde Niod-onderzoek gaat precies daarover. Het doel ervan is de geschiedenis van de Nederlandse omgang met de psychische oorlogsgevolgen te vergelijken met een aantal andere Europese landen. We zullen dat doen zowel op het niveau van overheidsbeleid als van medisch handelen en willen ook trachten fluctuaties in aantallen zieken te traceren. De medische behandeling van overlevenden was in andere landen vaak heel anders. Zo kregen in de Bondsrepubliek van de jaren vijftig patiënten met oorlogsherbelevingen de diagnose ‘schizofrenie’ of werden ze behandeld met testosteron, omdat het als onmannelijk werd beschouwd om nachtmerries over te houden aan een oorlog. Het gaat in dit onderzoek om vragen als: is ook elders de oorlog zo gemedicaliseerd en het aantal oorlogspatiënten zo hoog opgelopen als in Nederland? Of hielp het dat men daar meteen in 1945 ruimhartiger onderscheidingen uitdeelde? En dat er minder werd gesteggeld over bevrijdingsdag?

Hoe zijn samenlevingen omgesprongen met de erfenis van grootschalig geweld, en wat waren de effecten daarvan voor de slachtoffers? Het beantwoorden van die vraag is van groot belang – niet alleen om het verleden maar vooral voor de toekomst.

Noten

- * Dit is de licht bewerkte tekst van de lezing die Jolande Withuis, op uitnodiging van de ‘Eenheid Oorlogsgetroffenen en Herinnering woi1’ van het Ministerie van vws, hield bij het afscheid van de staatssecretaris, mevrouw C. Ross-van Dorp, op 12 maart 2007.
- 1 Met het ‘Erfgoedproject’ wordt inmiddels gewerkt aan zowel het actief opsporen en bewaren alsook het door middel van grootschalige digitalisering ontsluiten en toegankelijk maken van het historisch oorlogserfgoed.

Literatuur

Mooij, A.J. (2006). *De strijd om de Februaristaking*. Amsterdam: Balans.

Piersma, H. (2005). *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989*. Amsterdam: Balans.

Withuis, J. (2005). *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Withuis, J. (2002). *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Summary

J. Withuis

‘Changing ways of dealing with the war’

► There have been enormous changes in the past six decades in how the Dutch deal with the war and with war victims, and the same holds true for how the various war victims relate to each other. In the Cold War, Communist and non-Communist resistance

fighters sometimes crossed swords with each other, and no one seemed to have much interest in the Jewish survivors. These differences diminished as the Cold War faded into the background and there was more of a focus on the Jewish victims and the people who had been through the war in what has since become Indonesia. The Cold War was not the only reason for this development: the psychologizing process played as much of a role, if not more. And just as the victims fell under the collective term of war victims starting in about 1970, their symptoms were no longer referred to by specific terms such as the post-concentration camp syndrome, but by the collective term PTSD. This increasingly global term for victims and disorders is not a change for the better.

Personalia

Dr J. Withuis (1949) is als socioloog verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en was van 1997 tot 2004 redacteur van het *MGv*. Daarin publiceerde ze in mei 2001 “Geestelijke oorlogsschade”. De oorlog in het *Maandblad, 1945-2000*, en in mei 1997 ‘Levensbeschouwing en doodsdreiging. Puttenaren, communisten en de relatie tussen cultuur en oorlogstrauma’. Haar boek *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*, kreeg de Icodoprijs 2003. *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd, over Nederlandse concentratiekampoverlevenden*, werd in 2006 bekroond met de nwo-Eurekaprijs. In juni verschijnt bij De Bezige Bij: *De vrouw als mens. De mythe van het sekseverschil*.